

18-ՐԴ ԴԱՐԻ ՄԻ ԱՆՏԻՊ ԳՐԱԵՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Մխիթար Սեբաստացու կյանքի ու բազմաբնույթ գործունեության մասին շատ է գրվել: Ընդ որում գրել են ոչ միայն ժամանակակիցները, այլև հետագա սերունդները, ոչ միայն համախոհներն ու հետևորդները, այլև տարախոհներն ու հակառակորդները: Պարզվում է, սակայն, որ գրված նյութերից ո՛չ բոլորն է, որ ժամանակին տպագրվել ու դարձել է գիտական հասարակայնության սեփականությունը: Մինչդեռ դրանց մեջ կան և այնպիսիք, որոնք այսօր ևս չեն կորցրել իրենց պատմական ու իմացական արժեքը: Այդ տեսակետից բացառիկ կարևորություն ունի 18-րդ դարի մշակութային գործիչ Հովսեփ Ջուղայեցու «Քընճիկոն» աշխատության առաջին՝ հատորի ԻԵ գլուխը, որը վերնագրված է «Ցաղագս Ընրատիպ սրբոյ Աստուածաշէնի յաբբայ Մխիթարայ ի խնդրոյ ումեմն սիրելի եղբոր» (Մ. Մաշտոցի անվ. մատենադարան, ձեռ. թիվ 1793, էջ 141բ—145բ): Թեև, ինչպես երևում է վերնագրից, այն նվիրված է 1793 թ. վեներիկում Մխիթար Սեբաստացու տպագրած Աստվածաշնչի բնութայնը, բայց և այնպես Գրանում արժանավոր են այլ կարգի հարցեր ևս, որոնք ունեն բացառիկ կարևորություն: Օրինակ՝ հենց սկզբում, խոսելով կրոնադավանաբանական պայքարում կաթոլիկ եկեղեցու դրսևորած գաղափարական անհանդուրժողականության մասին, հայտնում է փաստեր, որոնք անչափ հետաքրքրական են ոչ միայն հայ, այլև ընդհանրապես գրքի տպագրության պատմության տեսակետից:

Դիտելի է և այն պարագան, որ թեև Հովսեփ Ջուղայեցին, որպես հայոց առաքելական եկեղեցու գաղափարախոս ու պաշտոնյա, լուրջ տարածայնություններ ուներ կաթոլիկ եկեղեցու և, հասկանալի է, մասամբ նաև Մխիթար Սեբաստացու հետ, բայց և այնպես, դրսևորելով գիտական լրջմիտ վերաբերմունք, բարձր է կանգնում կրոնական նեղամտությունից և Մխիթար Սեբաստացուն գնահատում է առաջին հերթին որպես հայրենանվեր մեծ գիտնականի:

Իսկ ո՞վ էր Հովսեփ Ջուղայեցին: Այս հարցին քիչ թե շատ սպառիչ պատասխան տալու համար հարկ ենք համարում ամբողջությամբ բերել ձեռագրի նշված հիշատակարանը, որտեղ հեղինակը զուսպ, բայց և դիպուկ գնահատականներով բնութագրում է թե իր ապրած ժամանակաշրջանը, և թե դժվարություններով ու զրկանքներով լի իր կյանքն ու գործունեությունը: Ի մասնավորի իմանում ենք, որ ծնվել է 1691 թ., Իրանի Մուշաղբյուր գյուղում, 20 տարեկան հասակում դարձել է Նոր Ջուղայի սուրբ Աստվածածին եկեղեցու ավագերեց: Ապրելով Իրանի պատմության ամենափոթորկոտ ու խռովահույզ ժամանակահատվածներից մեկում, Հովսեփ Ջուղայեցին ականատես է եղել Սեֆյան հարստության

¹ Հայ մատենագիտության անխոնջ մշակ Հ. Անասյանը թյուրիմացաբար առաջինի փոխարեն նշում է «Բ» հատորը (տե՛ս Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն Ե—Ժ դդ., Հ. ք, Երևան, 1978, էջ 368): Ականավոր հայագետի ուշադրությունից վրիպել է այն իրողությունը, որ Հովսեփ Ջուղայեցու նշված աշխատության երկրորդ հատորը պարունակող՝ Մ. Մաշտոցի անվ. մատենադարանի մեզ հայտնի երեք ձեռագրերից (թիվ՝ 1793, 4931, 10001) միայն թիվ 1793 ձեռագիրն ունի այդ նյութը: Ընդ որում Գրանում Հովսեփ Ջուղայեցու «Քընճիկոնի» երկրորդ հատորը, որ սկսվում է 4ա էջից, թե՛ ըստ ցանկի (էջ 5ա—8բ), թե՛ ըստ բուն բովանդակության և թե՛ ըստ հեղինակի հիշատակարանի ունի 82 գլուխ և ավարտվում է 103բ էջում: Դրան հաջորդում է նշված հիշատակարանը (էջ 104ա—105բ), որպես 93-րդ գլուխ: 106ա էջում այլ ձեռագրով արտագրված է «Ցաղագս խոկման մահու» փոքրիկ տեքստը, որն զբաղեցնում է կես էջից պակաս տարածություն, 106բ—108բ էջերը դասարկ են, իսկ 109ա—145բ էջերում շարադրված են 7 գլուխ (ԺԹ—ԻԵ) տարաբնույթ նյութեր, որոնցից վերջինը խնդրո առարկա գրախոսությունն է (էջ 141բ—145բ): Գրախոսություն եզրույթը ներկա դեպքում գործածում ենք պայմանականորեն, որովհետև նյութը բովանդակությամբ ամենից մոտ է այդ ժանրին: Այսպիսով, անվարան կարող ենք ասել, որ բացի Հովսեփ Ջուղայեցու «Քընճիկոն» աշխատության երկրորդ հատորից՝ գտնված են նաև առաջին հատորի վերջին 7 գլուխները:

վերացմանը, Նադիր շահի ուսման և քաղաքական հաջողություններին ու եղբրական վախճանին, նրա ստեղծած աշխարհածավալ կայսրության քայքայմանը և այլն: Անձամբ ճաշակելով Իրանի հասարակական-քաղաքական կյանքում 18-րդ դ. առաջին կեսին տեղի ունեցող վայրիվերումների կործանարար հետևանքները, շուրջ 60-ամյա հասակում, ինչպես ինքն է ասում, «ի բազմաբեր նեղութեանց վշտից և կեղեքմանց հարկ ի վերայ եղև վտարաբեր» ինձև սեփական օջախից և հաստատվել հետապոր Բասրա նավահանգստային քաղաքում, ուր վաղուց բնակություն էր հաստատել իր եղբայր Հովհաննեսը: Հենց վերջինիս և այլոց խնդրանքով ու հորդորանքով էլ Հովսեփ Ձուղայեցին վերսկսում է վաղուց ընդհատված «Քննիկոն» աշխատության շարադրանքը և հասցնում ավարտի: Ավելի լավ է լսենք հենց իրեն:

«Յիշատակարան գրոց»

Իմաստնացեալն յաստուծոյ Սողոմոն ասէ ի գիրս իմաստութեան, Եթէ բազմահմուտ ոք լինիլ ցանկանայցէ, գիտէ զառաջինն և զհանդերձեալն նկատել, ճանաչել զգարձուած բանից և զմեկնութիւնս առակաց, զնշանս և զարուեստս յառաջագոյն գիտէ, և զելս ժամուց և ժամանակաց: Եւ ապա ասէ. Եղի ի մտի զնա ածել ինձ կենաց կցորդ՝ ծանուցեալ, թե է ինձ խորհրդակից բարեաց և միոյթար ոգւոց և տրտմութեանց, կալայց վասն նորա փառս ի մէջ ժողովրդոց և զպատիւ ի ծերոց: Սոյն գունակ և ես ի մանկութենէ իմմէ սիրեցի իմանալ և գիտել զառաջինն և զհանդերձեալն, և ամս բազումս դեգերալ, մտա ի ծով գիտութեան սուրբ գրոց՝ հնոց և նորոց: Եւ եղէ այնպիսի հմուտ ամաց և ժամանակաց, մինչ զի երևէր կնքեալ ամենայն ժամանակք ի միտս և ի հոգի իմ ի շնորհաց տէառն Յիսուսի, ի փառաւորութիւն սրբոյ անուան նորա: Եւ զայս բանք գիտակ լինելոյն, սակաւք ի մերազնեայ գրոց, այլ հաստատագոյն ի լատինացւոց շարադրութեանց և ի սպօնտա շորս հատոր եկեղեցական պատմութեանց: Վասն որոյ և ոմանք սիրելիք՝ հարք և եղբարք, խնդրեցին յինէն զստոյգն գրել զամսն յԱղամայ մինչև ի տերն մեր հանդերձ լուծամբք ոմամբք հարկաւորագունից: Եւ մեր յուսացեալ ի տէր, թէպէտ շարժամանակի պատահեցաք, ի փոփոխումն թագաւորութեանն պարսկայնոց, յորոյ միջի կացաք և շարադրեցաք զսոյն Քննիկոնս մինչև ի տասն և ութն զըլուխ: Յետ որոյ ի բազմաբեր նեղութեանց, վշտից և կեղեքմանց, հարկ ի վերայ եղև վտարանդի լինիլն յերկրէ մերմէ, զոր և եկաք ի ծովեզրն Բասրայ, ուր գոն եկք նաւուց ի Հնդկաց և յամենայն կողմացն յարևելից:

Եւ եօթն ամ կացեալ աստ ամենայն տամբք իմովք և գիրք զոր ունէի ի գիւղաքաղաքին Ջուղայ, ի տան իմում գաղստի, ապա թէ կարացի զայն ևս բազում ծախիւք բերել:

Եւ աստ ի Բասրայ խնդրող սորին պատուական և համեստաբարոյ և առուել սիրելի եղբայրն մեր սիրողն իմաստութեան զտէր Յոհաննէսն, որ էր ևս յերկրէն Ասպահանու ի Մուշաղբիւր գեղջէ, որ այժմս է աւագէրէց Թասրայու բազմահոյլ քրիստոնէից ժողովելոցն աստ: Զոր մեծաւ թախանձանօք խնդրեցին յինէն զայլ ևս բանք պիտանիք շարայարել ի գիրս Քննիկոնին, և մեք յօժարեցաք ի ծերութեան մերում յայն գործ ծանրութեան, և զեօթն զըլուխ ևս եղաք ընդ ութ և տասանցն, որք եղին զըլուխք քսան և հինգ: Եւ դարձեալ ձեռն արկաք և հատորս երկրորդս սկսեալ ի Փրկչէն մերմէ մինչև ի միս անգամ գալուստն իւր, ընդ նոսին և բանս հարկաւորս առ ի գիտակ լինելոյ իմաստասէր և սիրալիր եղբարց, պրակս երեսուն և երկու:

Արդ՝ որք ընթեռնութ զգրեալսն յիշեսչիք զքաղցրամիտ և զհանդարտ առաջնորդ Ջուղայու զՏէր Գևորգ Աստուածաբան վարդապետն, որ աստ ի Բասրայ հովուական սիրով կառավարէ զամենեսեան: Նա և զսիրելի եղբայրն իմ զվերոյիշեցեալ զաւագէրէցս Թասրայու զՏէր Յովհաննէս սիրողն իմաստութեան գրոց, և՛ զորդին իւր զնորարարողք և զբարեկիրթ զՍտեփաննոսն, որ այ-

ծըմ է ի Հնդկիկս: Յետ որոյ յիշեսչիք և զիս՝ զանարծանս, զՏէր Յովսէփ քահանայս և աւագէրէց Ջուղայու սուրբ Աստուածածնի եկեղեցւոյն եօթանասնամեայ, որ այժմ յիսուն ամ է քահանայութեան իմոյ: Եւ զթոռունս իմ զՍիմէոն մերձ երեսնամենից, որ է աստ, և զՅարութիւնն, որ է ի Հնդկիկս, և միս տասնամեայ զթոռն իմ զԱստուածատուրն և ամենայն ընտանիք իմ: Յիշեսչիք ևս ի Տէր, զնօտար և զգրօղ Քննիկոնիս զտէր Գրիգոր՝ զաշակերտն իմ, որ նա ևս ընտանեօք վտարանդի եղեալ է աստ: Եւ դուք յիշօղք զմէնջ յիշեալ լիշիք առաջի Քրիստոսի, ի տեսութիւն սուրբ փառաց նորին: Ամէն:

Կատարումն եղև զրոցս ի Հայրապետութեան սրբոյ էջմիածնին Տեառն Յակոբայ գիտնական և խոհեմազարդ կաթողիկոսին մերոյ: Եւ պատրիարքութեան կայսերանիսդ մեծի մայրաքաղաքին Կոստանդինուպօլսոյ, ևս Տեառն Յակոբայ իմաստնախորհ Պատրիարգին յայտ ածողի բանի և բուն հոգևորի: Յամի Կենարարին հազար եօթնհարիւր վատսուն և մի, յամսեանն յունվարի և Քրիստոսի մարդասիրին փառք, պատիւ յաւիտեանս յաւիտենից: Ամէն:

Բացի ներկայացված հիշատակարանից Հովսէփ Ջուղայեցին ինքնակենսագրական հետաքրքիր տեղեկություններ է հայտնում նա «ՔԱՃԻԿՈՃԻ» այլ հատվածներում: Օրինակ՝ երկրորդ հատորի ԻԶ գլխից, որ կոչվում է «Վիպասանութիւնք, որ ի ժամանակս մեր եղեմ յարքայից արքայէն պարսից Նադրշայէն» (Մ. Մաշտոցի անվ. մատենադարան, ձեռ. թիվ 1798, էջ 82ա—85ա: Այսուհետև բոլոր քաղվածքները կատարելու ենք հենց այս ձեռագրից, ուստի փակագծերում կնշենք միայն էջը), իմանում ենք, որ 1742 թ. Նադիր շահի հանձնարարությամբ ժամանակի պարսիկ նշանավոր գործիչ ու Նադիրի պատմագիր Միրզա Մուհամմադ Մեհդի խան Աստաքադին ստեղծել է հրեա, լատին, պարսիկ և հայ աստվածաբաններից կազմված մի պատկառելի հանձնաժողով՝ սուրբ գրքերը պարսկերեն թարգմանելու և մեկնաբանելու նպատակով: Հովսէփ Ջուղայեցին նույնպես եղել է այդ խմբի կազմում, և այդ առիթով էլ հաջորդ տարում Ղազբինում ընդունելության և արժանացել Նադիր շահի կողմից: Հենց այդ ժամանակ նույն Միրզա Մեհդիի հանձնարարած ինչ-ինչ աշխատանքներին են մկիրված ՔԱՃԻԿՈՃԻ երկրորդ հատորի ԻԷ և ԻԸ գլխիցները: Վերջիններիս տպագրությունն ու գնահատությունը թողնելով մեկ այլ առիթի, հարկ եմ համարում րերել մի հատված, որտեղ Հովսէփ Ջուղայեցին ներկայացնում է Ղազբին գնալու հրաման ստանալուց հետո մի կողմից իրեն (և ոչ միայն իրեն) համակած վախճ ու ասրասփը, իսկ մյուս կողմից՝ ներքուստ փայփայած հույսն ու հավատը»: «Եւ էլեալ գնացաք երկիրդի և խնդութեամբ, երկիրդի, զի օր ո՛չ գտանիր առաջի նորա զրպարտանօք հեղձումն մեծամեծաց, և ակնհասն լինիլ արանց պիտանեաց: Եւ խնդութեամբք, զի վաստակ մեր յանուն Տեառն Յիսուսի էր, և գիտեաք հաւաստեալ, զի փառաւոր առնէ Տէր զփառաւորիչս անուան իւրոյ առաջի թոնակայից» (էջ 84ա): Տեղ հասնելուն պես պարզվում է, որ իբրիւ չէր նրանք տածած ոչ ասրասփը և ոչ էլ հույսը: «Թե մեկի և թե մյուսի համար թոնակալ Նադիրը տալիս է փայլուն օրինակներ: «Եւ իբրև տարան զմեզ առաջի նորա,— գրում է Հովսէփ Ջուղայեցին,— արանց չորից հեղձմանի արար և միոյ կախաւորի նոցին զաչան հաճել ետուր, որք էին իշխանք քաղաքին Օիրազայ: Եւ ապա մեր կացեալք առաջի նորա, Միրզայ Մէթին սկսաւ քազմահանձար իմաստութեամբ խօսել զմէնջ և զամենայն վաստակք վասն մեր ծանոց մեծի արքային, և հարձրեալն քաղցրացոյց յոյժ զսիրտ նորա ի վերայ մեր» (էջ 84ա—բ):

Մեկ այլ առիթով Հովսէփ Ջուղայեցին հայտնում է, որ գիտական ինչ-ինչ նկատարումներով եղել է Հայաստանում, այցելել գրչության մի շարք կարևոր կենտրոններ, ուսումնասիրել բազմաթիվ հնագույն ձեռագրեր, բայց իր որոնումներն անցել են ապարդյուն: «Յորժամ գնացի ես ի սուրբ աթոռն էջմիածին և յԱրարատ, ի Գողթն գաւառ, և ի Նախշուան, յաշխարհն Սիւնեաց և յայլ տեղիս զհին գրեանսն ի բազում վանորայս և յայրս գրաւեր որոնեցի և ոչ գտի ի մէջ հին գրեալ Ագաթանգեղոսի գթութլոցն զայն» (էջ 80ա—բ),— գրում է հեղինակը:

Անջուշտ, կարելի է շարունակել 18-րդ դ. կեսերի, ցարդ գրեթե անհայտ և չուսումնասիրված, մշակութային նշանավոր գործիչ Հովսէփ Ջուղայեցու կյանքին ու գործունեությանը վերաբերող այսօրինակ փաստերի շարադրանքը, բայց. առայժմ բավարարվենք այսքանով:

Լ. Ղ. Միրզայան

**ՅԱՂԱԳՍ ՆՈՐԱՏԻՊ ՍՐԲՈՅ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՆՉԻՆ ՅԱՐԲԱՅ ՄԽԻԹԱՐԱՅ
Ի ԽՆԴԻՐՈՅ ՈՒՄԵՄՆ ՍԻՐԵԼԻ ԵՂՔՐՈՐ**

Նախ սակաւ ինչ գրեսցուք զսահմանէ Հոռոմայ հեղեղեցւոյն, զի ունին սովորութիւնք՝ եթէ գիրք ինչ գրեալ իցեն ի վարդապետաց իւրեանց, յորոյ միջի եթէ գտցի բանք իմն, որ ո՛չ է հաճոյ ինքեանց, զգիրքն զայն տան արգելումն, զշարադրող նորին քարշեն առ սանթիֆիչէն իւրեանց, այսինքն սուրբ դատաստանն և արկանէն զնա ի բանտ: Որպէս եղև ումեմն պատրի Յակոբայ, որ մականունն Վլօթ՝ կոչիր, որ ի Զուղայ կացեալ էր և տեղեակ լեզուի մերոյ, որ և արար քաղուածոյ իմն սրբոյ աւետարանչացն²: Եւ ի մէջ նոյն քաղուածոյն, որ ի Հոռոմ տպագրեալ էին, երկերիւր նսուն և մի թղթահամարն գրեալ էր վասն երկց սրբասացութեանն, զոր վերաբերիւր «որ խաչեցար վասն մեր ողորմեաց մեզ», գրեալ էր. Ստուգ է ուրեմն, թէ հայք զսուրբ Աստուածն ասեն ի դէմս Քրիստոսի և ոչ ի դէմս սրբոյ երրորդութեանն, ապա զուր և տարապարտուց բանբասի հայոց եկեղեցին, իբր թէ դաւանիցի թէ խաչեցաւ սուրբ երրորդութիւնն և թէ մեռաւ Քրիստոս աստուածութեամբն³: Այլ և երկերիւր քսան և շորս թղթահամարն գրեալ էր, թէ՛ ի Քրիստոս Յիսուս զկնի անձնաւորական միաւորութեանն ասի մի բնութիւն ո՛չ յեղմամբ, ոչ այլայլութեամբ և ոչ շփոթմամբ, որպէս ասէր Եւտիքէս⁴: Եւ յետ այլոց բանից ասէ. նոյն աստուածային բնութիւնն և մարդկային բնութիւնն միաւորեալ ի մի անձն Բանին, առանց կորուսանելոյ զիւրեանց յատկութիւնն, առնեն⁵ զմի բնութիւն, որ յունարէն ասի թէանդրիթէ, որ թարգմանի Աստուածամարդ, որ ո՛չ է աստուածային բնութիւն միայն, և ո՛չ մարդկային բնութիւն միայն, բայց աստուածամարդ բնութիւն՝ բազկադրեալ յաստուածայնոյ և ի մարդկանէ անխառնապէս և անշփոթաբար: Այն մեկնութիւն է զոր ի ներսէսէ Կլայեցւոյն, որ ի մէջ Յիսուս որդւոյն ասէ. որպէս հոգի և մարմին ի մի բնութիւնքս ժողովին⁶: Եւ յետ տպման այս քաղուածոյ աւետարանչին յայտ եղև ոմանց շարասիրաց զբանսն և ծանուցին սանթիֆիչէին, և նոցա տեսեալ, եթէ հակառակէ իւրեանց եկեղեցւոյն, արկին զնա ի բանտ:

Եւ հետաքրքիր լեալք, եթէ որքան են տպեալ այդ գիրք, որքան կայ և քանի հատոր առաքեալ են յայլ ուրէք: Իբրև գիտացին, եթէ քսան հատոր տարեալ են յայլ ուրէք: Եւ փութով առեալ զթուղթ փոխանակ նոցին այլ իմն բանք տպեալ հատս հարիւր և առաքեցին ի տեղիս տեղիս ի ձեռն ախթարմայից, եթէ՛ որոնեցէք և առ որում գտանէք ձեռնարկէք և զայն թուղթսն հանէք ի միջոյ և այստեղի ի տեղի նորին դիք: Եւ այսպէս զՏոլովսն ձեռն արկեալ փոխեցին, և սակաւք մնացին զորս ոչ կարացին ձեռնարկանել, որոց մինն էր ի Զուղայ ի վանս սուրբ Ամենափրկչին առ լուսահոգի Աստուածատուր վարդապետին, զոր ոչ անկաւ ի ձեռս նոցա⁷:

Այլ արդ՝ ասասցուք վասն վաստակոց արբայ Մխիթարայ, որ կայր յերկաթին իտալացւոց ի ծովեզեր քաղաքն Վենետիայ և միաբանիք բնակէր ի վանս, որ կոչի Հայոց: Յորժամ վտարանդի եղաք ի Զուղայու և եկաք ի Բասրայ, տեսաք անդ զմեծագոյն աշխատանս և վաստակ նորին զլիալի բառգիրքն, զոր շարադրեալ էր, և տպեալ էին ազգիս հայոց օգտակար և իւր յիշատակ յաւիտեանական: Եւ միւս ևս մեկնութիւն սրբոյ աւետարանչին Մատթէոսի, ուր գտանի ուր ուրէք հակասութիւնք ընդդէմ մեր, և գիտացաք, զի անճարակ լեալ գրեաց զայնոսիկ, զի մի գուցէ գիրքն շթողուն տպել այլ և վնաս ինքեան հասուցանել: Եւս տեսաք զԱստուածաշունչ նորոգ տպագրեալ, ուր ևս ունի ոչ պակաս աշխատանս, բայց աւա՛ղ, զի Եօթանասնիցն ոչ էր թարգմանեալ վասն երկիւղի, եթէ գուցէ անընդունակ լիցի հայոց, և նորաձև իմն կարծեսցեն, ոչ ումեմն ոմանք, այլ բազումք: Գովեմ, որ զերրորդ մակարայեցւոց գիրքն զԸլխարկեալ և տնատեալ էր, այլ ունիմ ասել այնքան վաստակոցն պարտ էր

Յեսու Միրաքեանն, զոր սակաւն գոյր նախկնաբար բարուք թարգմանեալ և զմնացեալն, զոր Ոսկան վարդապետին թարգմանեալն էր նուաստ բառիւք։ Վերստին ինքն թարգմանել ի հայկական պարզ և քաղցր լեզու։ Եւ գոհունակ եմք, որ զցանկ սրբոյ Աստուածաշնչին ուղղեալ է և բազում աշխատանս ի վերայ նորին ունի, բայց աւաղ, զի զՉորրորդ Եզրասն, զթարգմանեալն յՈսկան Վարդապետէն, որ է խեղաթիւր բառիւք, ոչ է վերահասու լեալ և բարուք բառիւք նորոգ թարգմանել ուղիղ՝ ի հայկական բառ, որպէս վայել էր իմաստնաւաստակ բանսն իւր։

Այլ արդ՝ ունիմք ասել ի տպեալ Աստուածաշունչ նորին երիս իմն. մինն գիտութեամբ սղալեալ արբայն, և երկուսն անզգուշութեամբ զսղալն տպեալ է և ոչ է վերահասու եղեալ սղալութեանն։ Այն, որ գիտութեամբ սղալեալ է, այս է, որ ի Մենդոց երիս՞ զլուխն ասէ. Եկաց Ադամ ամս երկերիւր և երեսուն, և ծնաւ ըստ կերպարանաց իւրոց և ըստ պատկերի իւրում և անուանեաց զանուն նորա Սէթ։ Եւ եղեն աւուրք Ադամայ յետ ծնանելոյն նորա զՍէթ ամք ութն հարիւր, և ծնաւ ուստերս և դստերս։ Եւ եղեն ամենայն աւուրք Ադամայ ինն հարիւր երեսուն և մեռաւ։ Ով ոք հասու լինի գրեցեալ ամացս, տեսանի հազար երեսուն, որ է սղալ, այլ Ոսկան վարդապետն ի գրչասղալից եօթն հարիւրն ութ հարիւր է եղեալ։ Եւ արբայն Մխիթար փոխանակ մեկնելոյ զսղալն. գիտութեամբ ևս մեծագոյն սղալն տպագրեաց, հետևող լեալ Երոնիմոսի, որ զամսն նախահարց պակաս գրէ, փոխանակ այնմ, որ ասէ. Ադամ երկու հարիւր երեսուն ամաց ծնաւ զՍէթ, ասէ, եթէ հարիւր երեսուն ամաց ծնաւ։ Զի կամի արբայն զլատինացոց Երոնիմոսի սղալ թիւն հաստատել և գիտութեամբ սղալեաց ի տպագրելն զամսն Ադամայ, այլ պարտ էր զգրչասղալ Ոսկան վարդապետին միամտութեամբ զճշմարիտն տպագրել. Եթէ յետ ծնանելոյն զՍէթ եկաց ևս ամս է՞՞ կամ արտաքոյ ի լուսանցն դնել, որպէս յամենայն ուրէք արարեալ է։ Եւ միւս երկուքն, որ անզգուշութեամբ է տպեալ, մի է՛ այն, որ ղևտացոց երկոտասան զլուխն Ոսկան վարդապետն ի գրչասղալից տպեալ է. ապա թե էք ծնանիցի, պիղծ լիցի եօթն օր ըստ դաշտանին։ Զոր ամենայն գիրք թարգմանեալք՝ եթէ Եօթանասնիցն և եթէ Քաղդեացոցն, եթէ Երոնիմոսին, և եթէ Փագինոսին դրեալ են, ապա թէ էք ծնանիցի, պիղծ լիցի երկիցս եօթն, որ է չորեքտասան աւուր։ Եւ յետոյ ասէ. և վաթսուն և վեց օր նստցի ի սուրբ արեան իւրում, որք լինին աւուրս երկից քառասնից, և ապա գնալ ի տաճարն սուրբ։ Վասնզի որպէս ասէ աստուածայինն Պօղոս, թէ Ադամ ոչ պատրեցաւ, այլ կինն պատրեցաւ և յանցեաւ, առ որ և նախասահմանեալ եղև ի տեսուէ արուն յետ քառասուն աւուր սաղմնաւորիլ յարգանդի մօրն և էգն ութսուն։ Նույնպէս և օրինադրեցաւ Մովսէսի՝ եօթն օր պիղծ լիցի և ութերորդին թլպատել, և երեսուն և երիս աւուրս նստիլ ի վերայ սրբոյ արեան իւրոյ։ Իսկ էգն որպէս գրեցաւ ի վերոյ, երկիցս եօթն պիղծ լիցի և ապա վաթսուն և վեց օր նստցի ի սուրբ արեանն իւրում, որք լինին աւուրք ութսուն։ Եւ զայս արբայն Մխիթար անզգուշ է եղեալ, ոչ է սրբագրեալ, զի ունէր առնթեր և զԱստուածաշունչ եօթանասնիցն, և յունացն, և այլոցն, որպէս ասէ ինքն։

Եւ երկրորդն է ի գիրքն Եսթերայն առաջին զլուխն տասներորդ տունն, զոր Ոսկան վարդապետն ի տպել զսուրբ տառն զերկու անուն ներքինեացն Արտաշէսի գրչամէջ է տուեալ և թողեալ ի բաց։ Զի գրեալ է. և յաւուրն եօթներորդի յանձն իւր զուարճացեալ լինէր թագաւորն Արտաշէս և ասէ ցԱման, և ցԲազան, և ցԹարրայ, և ցԲուրազէ, և ցԹառաբայ ցեօթնեսին ներքինեաց ցպաշտօնեայս իւր։ Արդ՝ արբայն Մխիթար ետես, զի գրեալ է զէօթնեսին ներքինեաց, որպէս զհնգից անուանս գրէ և զերկուսն թողու, միթէ առաջի իւր ոչ գոյր եօթնակերպ թարգմանութիւնքն և կամ Երոնիմոսին, զոր յոյժ պատուով ունի զնա, որոց թարգմանութիւնն գրեալ է այսպէս. Եւ յաւուրն եօթներորդի

յանձն իր զուարճացեալ լինէր թագաւորն և ասէ ցեման, և ցՔազան, և ցՔար-
րայ, և ցՔուրազէ, և ցՁաթօլթայ, և ցԼերատայ, և ցՔուտարբայ, ցեօթնեսին
ներթինեացն՝ ցպաշտօնեայս իր:

Զօր երևի, եթէ ի տեղիս տեղիս ո՛չ է զզուշացեալ արբայն զստոյգն գի-
տել և ապա տպագրութիւնն այնպէս առնել, թէպէտ ի վերջ Աստուածաշնչոյն
ասէ վեց արք փոխ առ փոխ նայէաք տեսանել, եթէ շիցէ ինչ սղալութիւն: Այլ
վաստակ նորին, որ ի բառգիրքն է, շնորհակալ լինիմք ի նմանէ վասն յիշա-
տակ բարեգոյն վաստակոց նորին և այլոց վաստակաւորաց և աշակերտաց
նորին, որք կան այժմ և ըստ նմանութեան բառգրքոյն իմաստութեան բանից
վաստակին անդ, որ այժմ կոչի Մխիթարի վանք ի փառս ճշմարտին Քրիս-
տոսի Աստուծոյ մերոյ, որ է օրհնեալ յաւիտեանս: Ամէն»: (Զեռ. № 1793,
էջ 141բ—145բ):

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Ծալոք, մեզ չհաջողվեց Հակոբ Վիլլոտի մասին կենսագրական ստույգ տեղեկություն-
ներ գտնել: Նրա գործունեության մասին քիչ թե շատ հանգամանորեն խոսում է Լեոն, բայց
առանց կոնկրետ փաստեր ու տարեթվեր Ռիշատակելու: Օրինակ, ասում է, որ նա կաթոլիկ
միսիոներների մեջ վերջին ճշանավոր գործիչն է, որը ցուցաբերելով «մեծ աշխատասիրու-
թյուն», փայլուն տիրապետել է հայերենին և հրատարակել մի շարք գրքեր: «Իր միսիոնե-
րական գործունեությունը հայերի մեջ այս եզրվուր,— գրում է Լեոն,— սկսեց Սպահան
քաղաքում, քարոզելով ջուղացիների մեջ, որոնցից արդեն մի փոքրիկ հրտ էր կազմվել»
(Լեո, Երկերի ժողովածու, տասը հատորով, երրորդ հատոր, Երևան, 1978, էջ 276): Ջու-
ղայից Վիլլոտը հետագայում տեղափոխվել է Էրզրում և դարձել տեղի կաթոլիկ հայերի
հոգևոր առաջնորդ, սակայն, շարունակում է Լեոն, «Լուսավորչական հայերի և թուրք իշ-
խանության հալածանքներից ազատվելու համար նա երկու անգամ Կ. Պոլիս գնաց, բայց
վերջիվերջո անհաջող անցան նրա բոլոր ջանքերը, և նա ստիպված եղավ հեռանալ Էրզ-
րումից: 18-րդ դարի առաջին տասնամյակից հետո մենք նրան տեսնում ենք Հոմմում, ուր
նա Պրոպագանդի տպարանից բաց է թողնում մի քանի գրքեր հայերեն լեզվով» (նույն
տեղում):

² Հակոբ Վիլլոտի հեղինակությամբ կամ թարգմանությամբ Հոմմի Ուրբանյան տպա-
րանում 1714 թ. տպագրվել է երեք գիրք: Դրանք են՝ Ծալոք Վիլլոտ, Բառարան լատին-
հայ: Ցանգ հայ կաթողիկոսաց: Ցանգ հայ թագաւորաց: Ծալոք Վիլլոտ, Մեկնիչ սրբոյ աւե-
տարանի: Զիո Բառիստա Մանի, Չորք խոկմունք յաղագս յաւիտենականութեան: Թարգմ.
Հակոբ Վիլլոտի (Տե՛ս Նիճել Ոսկանյան, Քննարկի Կորկոտյան, Անթառամ Սափայյան, Հայ
գիրքը 1512—1800 թվականներին, Երևան, 1988, էջ 209—210): Տվյալ դեպքում հեղինակը
նկատի ունի «Մեկնիչ սրբոյ աւետարանին» աշխատությունը:

³ Բերված հատվածը իրականում Վիլլոտի աշխատության ոչ թե 291, այլ 292 էջում
է: Հավանաբար Հովսեփ Ջուղայեցին ձեռքի տակ չունենալով Վիլլոտի գիրքը, Էջաֆամարը
և վկայակոչված հատվածը վերարտադրել է հիշողությամբ: Դրանով պետք է բացատրել
նաև Վիլլոտի մտքի վերաշարադրանքում նկատվող առանձին մանր անճշտությունները:
Համեմատելու համար նույն հատվածը բերում ենք ինչպես բնագրում է. «Ստույգ է ուրեմն,
թե հայք զսուրբ Աստուած ասեն ի դէմս Քրիստոսի և ոչ ի դէմս սրբոյ երրորդութեան, և
ապա ի զուր և տարապարտոց բամբասի հայոց եկեղեցին, իբր թէ դաւանիցի, թէ խաչեցաւ
սուրբ երրորդութիւն և թէ մեռաւ Քրիստոս Աստուածութեամբ, (Ծալոք Վիլլոտ, Մեկնիչ
սրբոյ աւետարանին, Հոմմ, 1714, էջ 292):

⁴ Բերված հատվածը գտնվում է Վիլլոտի հիշյալ գրքի ոչ թե 224-րդ, այլ 224—225-րդ
էջերում:

⁵ Թիվ 1798 ձեռագրում կարդացվում է՝ «որ ոճնն»: Մշտել ենք մյուս ձեռագրերով:

⁶ Ներսես Ծնորհալին այդ միտքն արտահայտել է ոչ թե «Յիսուս որդի» պոեմում, այլ
«Բան հաւատոյ» ստեղծագործության մեջ (տե՛ս Ներսես Ծնորհալի, Բանք չափաւ, Բ տը-
պագրութիւն, Վեներտիկ, 1928, էջ 190): Հակոբ Վիլլոտը բերված երկտողում բաց է թողել
«մեր» բառը: Վիլլոտի վրիպումը կրկնել է նաև Հովսեփ Ջուղայեցին:

⁷ Մենք համեմատել ենք Մեսրոպ Մաշտոցի անվ. մատենադարանի գրադարանում
պահվող խնդրո առարկա գրքի հինգ օրինակներից (գույքահամար՝ 986—990) չորսը, իսկ
№ 988 օրինակն այդ պահին գրասահնցում չէր: Համեմատությունից պարզվեց, որ № 987
և № 990 օրինակների 225-րդ էջում թեև սև թանաքով ջնջված են «մի Աստուածամարդ բնու-
թիւն» բառերը, բայց և այնպես կարդացվում են, իսկ № 986 օրինակում դրանք այնպես
են քերված, որ ոչինչ չի ընթերցվում: Առավել հետաքրքրական է № 989 օրինակը, որի
225-րդ էջում կարդում ենք մյուս երեք օրինակների նույն էջի էապես տարբեր նյութ: Այդ

արմատական տարբերությունը ապահովելու համար մասնակիորեն փոփոխված են նաև 223, 224, և 226 էջերը, բայց այս դեպքում փոփոխությունները հիմնականում ունեն բանական բնույթ, այսինքն՝ տվյալ էջերի տողերն ավելի քիչ են, բայց մյուս երեք օրինակների համապատասխան էջերի տողաքանակը: Պատկերն ավելի պարզ ցուցադրելու համար հարկ ենք համարում զուգադրաբար բերել № 989 և № 987 օրինակների 225-րդ էջի իրարից էական տարբերվող հատվածները.

987

«միոյ բնութեան ի միսն, որպէս ասէր Ետիքէս, բայց միաւորութեամբ երկու բնութեանց ի մի անձն Քրիստոսի, ասի մի Աստուածամարդ բնութիւն (ընդգծումն իմն է— Ն. Մ.): Որպէս զվնի միաւորութեան Հոգոյ և մարմնոյ ասի մի բնութիւն մարդկային: Քանզի զոր օրինակ Հոգի և մարմին միաւորեալք, առանց կորուսանելոյ զիրեանց յատուկ բնութիւն, առնեն զմի բնութիւն, որ ոչ ասի հոգեղէն միայն և ոչ մարմնեղէն միայն, բայց ասի բնութիւն մարդկային բաղկադրեալ ի բնութեանց երկոց՝ Հոգոյ և մարմնոյ: Նոյնպէս Աստուածային բնութիւն և մարդկային բնութիւն միաւորեալք ի մի անձն բանին, առանց կորուսանելոյ զիրեանց յատկութիւն, առնեն մի բնութիւն, որ յունարէն ասի Θεοσδξικ'դ, և հայկար թարգմանի Աստուածամարդ, որ ոչ է Աստուածային բնութիւն միայն և ոչ է մարդկային բնութիւն միայն, բայց Աստուածամարդ բնութիւն բաղկադրեալ յԱստուածայնոյ և ի մարդկայնոյ անհատնապէս և անշփոթաբար: Այն մեկնութիւն է սուրբ Ներսեսի Կլայեցոյն որ ի Յիսուս որդի— 254 ասէ.

Որպէս հոգի [մեր] և մարմին

ի մի բնութիւնըս ժողովին

Օր դարձեալ նոյն Կլայեցի ասէ, ոչ միայն ի վերայ պարզիցն ըստ բնութեան ասի մին, այլ և ի վերայ այնոցիկ, որք ըստ շարադրութեան են ժողովելաք»:

էջ 225

Ինչպէս տեսնում ենք, բերված հատվածների միջև գրեթե ոչ մի ընդհանրություն չկա, բացի առանձին բառերից ու դարձվածներից: Այլելին, առաջին դեպքում իբրև հեղինակություն վկայակոչվում է Ներսես Ծնորհալին, իսկ երկրորդ դեպքում՝ Կիրեղ Ալեքսիանդրացին: Եվ այս ամենից հետո տարօրինակ է, որ երկու դեպքում էլ հաջորդում է միևնույն եզրակացությունը: «Ձայն վարդապետութիւն եթէ հայք լաւ առնէին ի միտս, դիրաւ խոստովանէին, թէ իրեանց սուրբ եկեղեցոյն բուն վարդապետութիւն այս միշտ եղև, եւ եւ ի Քրիստոս երկու բնութիւնք անշփոթապէս և անփոփոխապէս միաւորեալք ի մի անձն բանին Աստուծոյ և փոխանակ այն աշխարհաւեր բաժանման, որ ցայնքան ժամանակ էած ի վերա[յ]նոցա զբարկութիւն Աստուծոյ, առնէին սոժամայն ընդ Հոսմայ սուրբ Աթողոյն հաստատ և անբակ միաբանութիւն, որ ինէր իրեանց ազգին անպարտ և անհատաճիւն աղբիր հոգևոր և մարմնաւոր բարեաց: Այնպէս եղիցի» (№ 987, էջ 225—226):

⁸ Նախ՝ այս հատվածը Ծնորդից գրքի ոչ թե երրորդ, այլ հինգերորդ գլխում է: Երկրորդ, հեղինակի այս դիտողությունը ճիշտ չէ, որովհետև Աբաստացին չի կրկնել Ոսկանի թույլ տված գրչագրական սխալը, այլ ուղղել է այն, վերացնելով Ջուղայեցու մատնանշած ակղմհայտ թուրիմացությունը:

Г. К. МИРЗОЯН — Одна неопубликованная рецензия XVIII века. — 25-ая глава второго тома труда «Книжкон» армянского деятеля культуры XVIII в. Овсепя Джугаеци представляется собой, в сущности, рецензию на опубликованную в 1733 г. Мхитаром Себастиа Библику. Публикации предпослано пространное предисловие, в котором впервые делается попытка представить биографию Джугаеци, показать историко-познавательное значение его книги в истории не только армянского, но и мирового книгопечатания.